

Hyperlinks mellem nutid og fortid

Lene Koch

Fortid og Nutid juni 2002, s. 133-138

Hvad gør historiske emner interessante? Dette spørgsmål er væsentligt ud fra både videnskabshistoriske, historiografiske og filosofiske overvejelser. I artiklen diskuteres den aktuelle og relativt nyopståede interesse for racehygiejne/eugenik og tvangssterilisation som et virkningshistorisk produkt af den nye gen- og forplantningsteknologi. Samtidig reflekteres over grundene til, at den marxistiske og feministiske forskningstradition ikke har fundet racehygiejnisk tvangssterilisation af kvinder værd at studere. Artiklens refleksioner indplaceres i en hermeneutisk historiefilosofisk sammenhæng.

Lene Koch, f. 1947, cand.mag. i engelsk og historie, 1991 ph.d. på en afhandling om ny forplantningsteknologi (*Ønskebørn. Kvinder og reagensglasbefrugtning* 1989) og i 2000 dr.phil. på disputatsen *Racehygiejne i Danmark 1920-56* (1996) og *Tvangssterilisation i Danmark 1929-67* (2000). Hun er lektor på Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet. Hun leder et forskningsprojekt »Molekylærgenetisk teknologi og sygdomsforebyggelse« og arbejder på en monografi om den moderne genetiske rådgivnings historiske udvikling.

Efter at have arbejdet med racehygiej-
nens historie i omkring 10 år har jeg
aldrig oplevet at mit forskningsområ-
de vakte ligegyldighed.¹ Tværtimod
har stort set alle reageret som på en
uhyggelig film – væmmeligt, men dog
fascinerende. Denne store og ganske
intense interesse er imidlertid ny, den
hører 1990-erne til. Da jeg indledte
mit arbejde med dette emne i slutning-
en af 1980-erne var der kun ganske
få andre danske forskere, der havde
arbejdet med emnet. De var ikke histo-
rikere og dem jeg kunne opspore var
desuden mine jævnaldrende. De havde
publiceret mindre arbejder i 1980-erne
og før dem var der ikke skrevet noget
væsentligt om emnet siden 1950-erne.
Kun en enkelt historiker havde skre-
vet et upubliceret speciale om Steincke
og racehygiejnen.

Denne tidsspecifikke interesse for
racehygiejnens historie har undret
mig, og i det følgende vil jeg præsen-
tere nogle af mine tanker om dette fæno-
men. Jeg mener at racehygiejnens hi-

storie repræsenterer et stort set over-
set område i dansk historieskrivning.
Dette kan tillige efter min vurdering
betragtes som en ejendommelighed i
betragtning af hvor mange temaer i
Danmarkshistorien, der er gennem-
tærsket i det uendelige. Landborefor-
merne og Besættelsestiden er blot til-
fældige eksempler. Endnu mere over-
raskende er det egentlig når det bliver
klart at der ligger et velordnet og ind-
holdsrigt kildemateriale parat på
Rigsarkivet, i pæne papkasser, lige til
at gå til. Stort set ingen har udforsket
dette kildemateriale eller opfattet ra-
cehygiejne og tvangssterilisation som
interessante historiske spørgsmål før
slutningen af 1980-erne. For en umid-
delbar betragtning forekom det mig
mindst ligeså forbløffende, at den fuld-
stændige mangel på interesse for em-
net der prægede efterkrigstiden i løbet
af 1990-erne er blevet afløst af en lige
så stor enighed om, at emnet nu er høj-
interessant. Min egen undersøgelse af
racehygiejne og tvangssterilisation i

Danmark står desuden ikke alene. Også i det øvrige Norden er der udarbejdet studier af racehygiejnens og tvangssterilisationsvirksomhedens historie i disse år.² Særlig påfaldende var den vældige internationale presseomtale af den svenske sterilisationspolitik i efteråret 1997. Her faldt alverdens medier over hinanden for at afsløre den svenske velfærdsstats bagsider. Denne samtidighed af interesse er lige så påfaldende som den tidligere mangel på samme.

Hvad er det der gør emner interessante eller ikke-interessante? Dette spørgsmål er spændende ud fra et videnskabshistorisk, historiografisk og filosofisk perspektiv, og uden at kunne give endelige svar på spørgsmålene, vil jeg i det følgende diskutere den manglende interesse for race-hygiejnens historie der prægede 1970-erne og første halvdel af 1980-erne, og dernæst hvad der fra slutningen af 1980-erne har befordret skiftet til en ny og stor interesse for emnet.

Hvorfor uinteressant før?

Eugenisk tvangssterilisation af socialt udstødte åndssvage kvinder samt af andre psykiske og sociale afvigere skulle for en umiddelbar betragtning være sikret en hæderplads i den marxistiske og feministiske forskningstradition der var så væsentlig i årene efter 1968. Der er mange grunde til at det ikke blev tilfældet. Lad os se på nogle af dem:

Den *arvebiologiske vinkel* er den første jeg vil omtale. Racehygiejnens grundidé var, at civilisationen var truet af en overvældende vækst i antallet af asociale undermålere, som K.K. Steincke døbte dem. Undermålerne asocialitet blev iagttaget i bestemte belastede slægter, givet videre fra generation til generation, og var altså arvelig. Denne forklaring på asocialitet

har været i lav kurs siden 1950-erne. Arvelighedsspørgsmål har ikke været betragtet som væsentlige i de mange år hvor biologi ikke var skæbne; den arvebiologiske fortolkning af sociale problemer druknede i den voldsomme interesse for miljøspørgsmål, pædagogik og uddannelse, der dominerede i 1960-erne og 1970-erne – man havde simpelthen ikke blik for arvelighedsspørgsmålet.

Et andet forhold vedrører opfattelsen af *racehygiejnens hovedmålgruppe*, dem jeg før med et af 1930-ernes yndede udtryk betegnede som asociale undermålere. Denne gruppe blev kun af de færreste historikere i 1960-erne og 1970-erne opfattet som umagen værd at udforske. De blev heller ikke interessante i socialhistoriens glansperiode, hvor selv kvinder, arbejdere og gale kom i fokus og hvor historien blev søgt skrevet ud fra disse undertrykte og eller oversete gruppers perspektiv. Gruppen af asociale undermålere domineredes imidlertid af åndssvage, psykopater, prostituerede, vagabonder, subsistensløse mv., grupper der ikke havde nogen væsentlig samfundsmæssige betydning og som tillige var placeret uden for produktionen. De tilhørte pjalteproletariatet, der gjorde dem uinteressante ud fra en af datidens dominerende betragtningsmåder, nemlig den marxistiske. Beskæftigelsen med disse gruppers historie kunne ikke legitimeres hverken teoretisk eller politisk.

Sterilisationsvirksomheden rettede sig især mod kvinder, faktisk udgjorde kvinder ca. 80% af alle steriliserede i Danmark mellem 1934 og 1967. Man kunne have ventet at sterilisation som *forplantningspolitisk og kvindepolitisk* forskningstema kunne have vakt interesse i forbindelse med kvindeforskningens kraftige vækst i 1970-erne og 1980-erne. Kvindebevægelsens og kvindeforskningens forplantningspolitiske interesse rettede sig imidlertid særlig

mod retten til at slippe for at føde børn, altså abortkampen – ikke for retten til at føde børn. Denne fokusering er formentlig ikke mærkelig når man medtænker kvindebevægelsens øvrige program og aldersmæssige sammensætning i denne periode – her så man en kvindebevægelse, der lidt karikeret udtrykt forlangte retten til statslig assistance til at slippe for statslig kontrol med forplantningen.

Endelig kan man undre sig over at en af de relativt få love, der gav eksplicit hjemmel til *statslig tvangsanvendelse* overfor en gruppe svage medborgere, nemlig sterilisationsloven fra 1934, der vedrørte åndssvage, ikke tidligere har vakt historikernes interesse især i en tid hvor statslige overgreb ikke ofte undgik den offentlige opmærksomhed. Dette er umiddelbart ejendommeligt al den stund marxismen rummer en stærkt statskritisk tradition og skal måske især ses som resultat af socialisternes grundlæggende positive indstilling til velfærdsstaten som udligner af social ulighed og uretfærdighed.

Hvorfor interessant nu?

Hvorfor blev det netop omkring 1990, at den historiografiske interesse rettedes mod eugenikkens og tvangssterilisationens historie? Svarene skal givetvis søges i den ændrede politiske, teknologiske og kulturelle betydning, som disse temaer har opnået i løbet af 1980-erne. Der er forhold i iagttagers egen tid, der gør bestemte forhold i fortiden synlige, ligesom en projektør der pludselig belyser områder, der før henlå i uinteressant mørke. Ligeså usynlige og uinteressante som disse emner var for 1970-ernes forskere, lige så væsentlige blev de som 1980-erne skred frem. Arvelighedsproblematikken, forplantningskontrollen, de uproduktive asociale og tvangsanvendelsen opfattes alle

som interessante i dag fordi de kan indfange centrale nutidige problemstillinger og belyse dem fra punkter, der ligger uden for vores egen tid.

Den *moderne reprogenetik* er måske den mest iøjnefaldende forklaringsfaktor. Det blev med den nye reproduktionsteknologi, først og fremmest reagensglasmetoden – der i Danmark slog igennem i slutningen af 1980-erne – at retten til at få børn blev tematiseret og politiseret. Louise Brown blev født i England i 1978 som det første reagensglasbarn, og genomkortlægningen blev lanceret i midten af 1980-erne. Frygten for statslig reproduktionskontrol på genetisk grundlag kom i fokus med den ny reprogenetik, et samlebegreb for de teknologier der kan manipulere ikke blot med vor forplantning men også med vores og vore efterkommeres arvelige anlæg. Med den nye reprogenetik har *arven* som forklaringsfaktor fået helt ny kraft og *kvinderne* er atter kommet i centrum. Dermed blev kritikken af sterilisationsevne i 1930-erne og videre frem interessant som en slags forløber for en forplantnings- og især kvindepolitisk position – dog primært som statslig politik og især som en kritik af velfærdsstatens dunkle og ukendte sider – kun sjældent som som en feministisk tematisering af en undertrykt gruppe med søstres vilkår.

Nutidens fokusering på *menneskerettigheder og den individuelle autonomi* gør endvidere 1930-ernes statslige *tvangsforanstaltninger* politisk interessante. Hvor *minoriteter og handicappede* i dag er i fokus som beskyttelseskrævende afvigere var det i 1930-erne nok så meget samfundet der skulle beskyttes mod de asociale farlige indflydelse. I dag er denne indstilling oftest anset som politisk ukorrekt idet den strider mod de stadig mere omsiggribende såkaldt universelle menneskerettigheder. Undermålerne der dengang ansås for at være farlige og sam-

Operationsscene, dansk provinshospital 1938. Måske en sterilisationsoperation og dermed en illustration af sterilisationsprojektets ultimative handling: Eliminationen af forplantningsevnen. Men samtidig en illustration af, hvad man får øje på som relevant på forskellige historiske tidspunkter, og hvordan vurderingen af det, man ser, skifter over tid. Dette billede kunne i 1938 ses som sindbilledet på tidens positive opfattelse af sterilisation – den moderne, rationelle lægevidenskab spændt for velfærdsstatens og fællesskabets vogn. Med nutidens blik opfattes det vel snarere som et skræmmebillede: Lægevidenskaben når den bliver uhyggelig, kirurgien der bruges til statslige overgreb mod værgeløse afvigere (Foto: Medicinsk-Historisk Museum, København).

fundstruende frygtes i dag ikke af nogen som helst, men fremhæves tværtimod som samfundets svageste. Således fremhæves det ofte i dag med en vis sentimentalitet at det var de svageste der betalte for velfærdssamfundet. Det der blandt andet støder er, at disse svage betalte med noget som i dag er blevet en kostbarhed i reprognetikkens verden, nemlig med deres *fertilitet*. Dette fænomen betragtes i dag som så helligt at de sociale myndigheder foretrækker at tvangsfjerne nyfødte frem for at tvangssterilisere mødrene. Den store interesse for menneskerettigheder har skabt forestillingen om at det er en ret at få børn, og

har fjernet det klassiske fokus fra pligten til at sørge for de børn man sætter i verden. Rettighedsperspektivet får en særlig aktualitet i en tid, hvor velfærdssamfundet er under kritik fra stærke liberale kræfter og dette perspektiv var centralt i den internationale pressestorm, der fulgte den svenske sterilisationsdebat i 1997. Her som – omend i mindre grad – i Danmark har formidlingen af sterilisationsforskningens resultater haft karakter af politisk afsløring og skandale. Den førende svenske journalist i disse afsløringer var i parentes bemærket en kendt liberal kritiker af velfærdsstaten og erklæret katolik.

Hyperlinks og virkningshistorie

Der er altså nogle særlige forbindelser, *hyperlinks* kunne man kalde dem, mellem fortid og nutid, der kaster et særligt lys over visse af fortidens glemte begivenheder som nok blev betragtet med en vis alvor, men som de fleste opfattede som nødvendige og kun de færreste anså for politisk eller videnskabeligt problematiske. De bliver imidlertid skandaler nu, hvor vi med udgangspunkt i nutidens normer og centrale politiske problematikker får blik for dem. Det gælder tvangssterilisation, og man kunne i samme åndedrag nævne andre glemte sager som slaveriet i Dansk Vestindien, og fra nyere tid dansk erhvervslivs aktiviteter under besættelsen. Ikke forhold der på nogen måde kan være kommet som en overraskelse, men forhold der får fornyede skandalekvaliteter i en tid med ændrede normer.

Disse overvejelser om historiske temaers skiftende synlighed og nutidige interesse indfanges af hermeneutikkens begreb om *virkningshistorie*.³ Den hermeneutiske tankegang indebærer at historiske fænomener ikke blot skal forstås som afsluttede i fortiden men at de på tværs af den historiske afstand har en vedvarende omend stadig skiftende effekt på vores forståelse af nutidens begivenheder. Man kan sige, at den moderne bekymring for misbrug af *den nye genetik* repræsenterer de langsigtede virkninger af racehygiejnens historie, den kaster sin skygge ind over vilkårene for den moderne genetiks udvikling og anvendelse. Jeg nævnte før genomkortlægningsprojektet. Da dette *big science* projekt i slutningen af 1980-erne blev søgt finansieret i EU under titlen *Predictive Medicine* rejste der sig kritiske røster om mulighederne for eugenisk misbrug af den genetiske viden. Specielt anså medlemmer af De Grønne i EU-parlamentet muligheden for gene-

tisk testning af genetisk følsomme individer for eugenisk, fordi denne identifikation af risikoindivider stemplede den enkelte genbærer som et »dårligt liv« – i lighed med fortidens asociale undermålere. Denne kritik fik meget stor betydning, og understøttet af den almindelige folkelige usikkerhed og angst overfor reprognetikken skabtes en konsensus i samfundet, blandt forskere og politikere om at eugenik var farligt. Det måtte der tages afstand fra og alle tilbøjeligheder til eugenisk misbrug af den moderne genetiske viden skulle slås ned med hård hånd. Derfor blev der i tilknytning til genomkortlægningsprojektet sat penge af til studier af den slags og den eugenikhistoriske forskning hang på. De to store skoledannende kritiske studier af eugenikkens historie på dette tidspunkt var Daniel Kevles og Peter Weingart.⁴ De fokuserer på forholdet mellem den gamle eugenik og den nye genetik, og deres kritiske bidrag til historiografien bestod netop i at sammenkæde de to temaer og hævde den historiske kontinuitet mellem fortid og nutid.

Også den voldsomme vækst i *bioetikken*, der jo i betydelig grad er blevet den nye genetiske forsknings følgesvend, er i betydelig grad et resultat af denne angst for at den nye genetik skulle kunne slås i hartkorn med den gamle eugenik. Genetikken har således søgt at legitimere sig med henvisning til centrale bioetiske dogmer og hævdet, at dens resultater kun anvendes i overensstemmelse med individets selvbestemmelse (det informerede samtykke). I denne legitimeringsproces blev det vigtigt at definere den gamle eugeniks særtræk. Uden en bestemmelse af disse var det jo ikke muligt at frikende den nye genetik for slægtsskabet. De nordiske studier af eugenikkens historie vedrører således også – hvad enten det er ekspliciteret eller ej – den nye genetiks rolle i fremtidens samfund.

Denne kobling mellem fortid og nutid har i betydelig grad formet den diskurs der i dag præger folks – også videnskabsfolks – opfattelse af genetik og eugenik og af forholdet imellem dem. Man må sige at den i nogen grad har haft succes med sit forehavende, nemlig at overbevise offentligheden om den principielle forskel på eugenikken og genetikken. Man kan sige at resultatet af den udvikling jeg her har skitseret er, at racehygiejne er blevet en af nutidens yndlingsversioner. Som for de fleste andre historiske emner der af vore tid opfattes som interessante, er det forhold i nutiden der udpeger historiens brændpunkter. Og i mødet med historien sættes vores selvforståelse på prøve.

Noter

1. Lene Koch: Racehygiejne i Danmark 1920-56. Gyldendal, 1996; og samme: Tvangssterilisering i Danmark 1929-67, 2000.
2. Per Haave: Sterilisering av tatere 1934-1977. Norges forskningsråd, Oslo, 2000. Maija Runcis: Steriliseringar i folkhemmet. Ordfront, Stockholm, 1998. Mattias Tyden: Från politik till praktik. De svenska sterilisationslagarna 1935- 1975. Statens offentliga utredningar, Stockholm, 2000.
3. Hans-Georg Gadamer: Truth and Method, London, 1989. H.C. Wind: Historie og forståelse, 1987.
4. D.J. Kevles: In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity, Middlesex, 1986. Paul Weingart, J. Kroll og K. Bayertz: Rasse, Blut und Gene. Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland, Frankfurt, 1988.